

Földváry Miklós István

„Te pedig a szent helyen lakol, Izráel dicsősége”

A Ps 21,4 fordításáról*

Virágvasárnap meghatározó liturgikus szövege a 21. (a héber szöveg szerinti 22.) zsolttár, a szenvedés zsolttára, amelynek kezdőszavait maga Krisztus idézi a keresztfán

Földváry Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa és a LFZE Egyházzene tanszékének oktatója.

(„Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?”). E zsolttárból való a nap introitusa (*Domine, ne longe facias*), és ezt szólaltatja meg drámai erővel az egész éves miseproprrium leghosszabb énektétele, a passió előtt elhangzó virágvasárnapi traktus (*Deus Deus meus*). Mint köztudomású, az exegetika és a bibliafordítás kérdései nem közömbösek a liturgia szempontjából: a fordítás megválasztása, a benne rejlő lehetőségek és a mögötte álló szemlélet szerves részei a liturgia logikájának, és fontos tanulságokkal szolgálnak a liturgikus népnyelvűségnek is.

Hamarosan új, javított kiadásban jelenik meg a Jel Kiadó gondozásában a *Psalterium Latino-Hungaricum/Latin-magyar zsolttároskönyv*.¹ E kötet a latin zsolttároskönyvet a Vulgátának a Septuaginta alapján készült, valószínűleg már a IV. században liturgikus használatban élő formájában, annak is a későbbi gyakorlat szerint szinte általános változatában közli, amelyet *Psalterium Gallicanum*-nak nevezünk. Ez a szöveg azonos a *Breviarium Romanum* és a rendi breviáriumok ma is érvényes (de a XII. Pius által jóváhagyott fordítási reformtól érintetlen) zsolttárszövegével. A kiadvány ősi ún. zsolttárkönyörgésekkel segíti a szövegek keresztény értelmezését, és függelékesen közli a liturgikus használatban zsolttárszerűen énekelt kantikumokat, az Atanáz-hitvallást és a Te Deumot. A magyar fordítás igyekszik egyensúlyt tartani a hagyományos magyar biblikus nyelvhasználat és a mai szövegértés, a görög-latin fordítói és exegetikai hagyomány, illetve a héber eredeti között. Hogy többnyire sikerrel oldja meg ezt a nem jelentéktelen feladatot, arra példa az alábbi eszme-futtatás.²

A!apját egy konkrét probléma képezte néhány hónappal ezelőtt. Egy nekem kedves és tekintélyes személy a zsolttárok magyar fordításának kisebb módosításaira tett javaslatokat. Így merült föl, hogy a Ps 21,4 ott szereplő magyarítását („Te pedig a szent helyen lakol, Izráelnek dicsősége”) a számos más fordításban olvashatókhoz közeli „Pedig te szent vagy, aki Izráel dicséretei között lakozol” értelmezésre cseréljük. Az utóbbit vonzóvá tette, hogy a zsolozsmás

* A tanulmány az OTKA K 78680 kutatási programja és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Első kiadása: Bélháromkúti Bencés Apácák, Bélapátfalva 1992; második kiadása: Keresztény Értelmiségiek Szövetsége — Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Budapest 1999.

² A kérdéshez ld. DÉRI Balázs: „A mai magyar zsolttárfordításokról”, *Vigilia* LIV (1989) 336–340.

lelkület szép kifejeződéseként is érthető: Izráel dicséretei az Egyház zsolotárózása, így a zsolozsmázó dicséreteivel mintegy Istennek épít lelki hajlékot, őt fogadja otthonába, míg zsolotározik. A rokonszenves értelmezés ellenére nem maradhatott el az objektív kutatás. Mint hamar kiderült, a téma túlmutat egyetlen zsolotárvers fordításának a kérdésén, mert jellegzetes példája annak a fordítással, értelmezéssel kapcsolatos helyzetnek, amikor a régi görög-latin változatok csak látszólag állnak szemben a „Hebraica veritas”-szal,³ és a legújabb kutatás részben vagy egészben igazolja a patrisztikus olvasatokat. Hasonló utat volt alkalmam végigjárni már a *Vulgata* talán leghírhedtebb helyével kapcsolatban.⁴ Az adatok összegyűjtése és rendezése után végül álláspontomat egy hosszabb levélben fejtettem ki (nem lévén hebraista, a héber vonatkozásokhoz egy szakértő kollégám segítségét vettem igénybe):⁵ ennek közérdekű részleteiből véglegesedett az alábbi, rövid dolgozat.

* * *

A megfelelő héber szöveg nyelvtanilag szokatlan, de szövegtörténeti kérdéseket nem vet föl, azaz nem valószínű, hogy a jelenleg ismert, maszoréta szöveg nem azonos azzal, amelyet a *Septuaginta* fordítói maguk előtt láttak. Így hangzik: אֱתָהּ קְדוֹשׁ יֵשֵׁב בְּהַרְלֹוֹת יִשְׂרָאֵל (vö áto kodajs jajsév | tóhilajs jiszroél),⁶ azaz szó szerint: „és te szent [melléknév] lakozó/trónoló [participium nominális állítmányként] | dicséreted Izráel [főnevek constructusi (birtokos) viszonyban, az első többes számú]”. A szövegben a | a maszoréta tagolást, metszetet jelöli, ez azonban még nem döntő tényező, mert bár általa valóban a „szent” és a „lakozó/trónoló” kerül egy tagba, a kapcsolat értelmezői jellegű is lehet. A kérdés az, hogy a participium a megelőző melléknévre vonatkozik („szentben lakozó/trónoló”), vagy az utána következő főnévre („dicséretedben lakozó/trónoló”). A másik kérdés a „dicséreted” többes száma, amely a görög-latin hagyományban sehol nem jelenik meg, de erre később térek vissza.

A hely többek közt azért kérdéses, mert a magyar „-ban/-ben” ragnak megfelelő „bö” prepozíció sehol nem szerepel. H. F. W. Gesenius, a meghatározó jelentőségű XVIII–XIX. századi német bibliakritikus és hebraista az utóbbi for-

³ Szent Jeromos szóhasználatában a héber szöveg által képviselt helyes értelmezés.

⁴ „Mózes szarva”, *Antik Tanulmányok* XLVIII (2004) 115–123. Kissé átdolgozva, függelékkel: „Mózes szarva. Melyik « latin » a liturgia nyelve?”, in DOBSZAY Ágnes (szerk.): *Inter sollicitudines*. Tudományos ülészek X. Pius pápa egyházzenei motu propriojának 100 éves évfordulóján. Budapest 2003. december. MTA-TKI Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport és a Magyar Egyházzenei Társaság. Budapest 2006. 153–170.

⁵ Köszönettel tartozom Koltai Kornéliának, az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéke adjunktusának.

⁶ Tudományos átírással: „wē-attā(h) qāḏōš yōšēb tēhillōt yisrā’ēl”, egyszerűbben, szefárdi ejtéssel: „ve-attā qādōš jósev tēhillót jiszráél” — én főntebb a hazai zsinagógai, askenázi ejtés szerint írom át a héber szavakat.

dítás mellett foglal állást,⁷ mondván, hogy a költői nyelvben a „lakozó/trónoló” particípium lehet tárgyas („a dicséreteket lakod”), ugyanakkor megelőző helyzetben lévő melléknév nem lehet a particípium tárgya. Ez a megoldás biztosan nem az ő leleménye: a klasszikus protestáns fordítások, amint a magyar Károli Gáspáré is, egyöntetűen ezt hozzák („Te pedig szent vagy, aki lakozol az Izráelnek dicséretei között”). Így a *Lutherbibel* szerint „Du aber bist heilig, der du thronst über den Lobgesängen Israels”, a *King James Bible* szerint: „But thou art holy, o thou that inhabitest the praises of Israel”. Hogy a reformátorok ezt honnan vették, egyelőre nem tudtam kideríteni. Lehetséges, hogy már a középkori kommentárokból merül, az is, hogy a rabbinikus magyarázatok mutatnak ebbe az irányba, és az is, hogy humanista vélemények állnak a háttérben.

Annyi viszont biztos, hogy a katolikus fordítások a XVI–XVII. században megélnékvált hebraisztikai érdeklődés után sem voltak tekintettel erre az értelmezésre (jóllehet a Vulgata nemzeti nyelvű fordításainak revíziói indokolt esetekben a héber javára módosítottak). Elgondolkodtató, hogy a XII. Pius pápa 1945-ös, *In cottidianis precibus* motu proprio-jaival jóváhagyott és a zsolozsmában is engedélyezett, a *Vulgatá*-val radikálisan szakító *Psalterium Pianum* —bár módosít a szövegen— a *Septuaginta*—*Vulgata* szerkezetét tartja meg: „Tu autem in sanctuario habitas, laus Israel”, és ugyanígy tesz a Szent István Társulat elterjedt, ma Magyarországon hivatalosnak számító fordítása is: „Mégis te vagy a Szent, aki Izrael szentélyében lakik”. Mivel a *Latin-magyar zsoltaárskönyv*-ben használt fordítás sokszor a héberhez alkalmazkodik, ott is jellemző, hogy a szerkesztők meghagyták a Vulgata szerinti tagolást. A protestánsoknál mindmáig (így a református új fordításban is) bevett értelmezést katolikus oldalon csak a *Neovulgata*, és ennek nyomán a *Liturgia Horarum* képviseli: „Tu autem sanctus es, qui habitas in laudibus Israel”, de hogy nem felekezeti preferenciáról van szó, arra bizonyíték a Magyar Bibliatanács fordításának harmadik megoldása: „Pedig te szent vagy, trónodon ülsz, rólad szólnak Izráel dicséretei”. A vers tagolása és értelmezése tehát mindmáig nem egységes.

A görög fordítók értelmezése egyrészt azért fontos, mert alapját képezi a teljes keleti és nyugati hagyomány olvasatainak és exegézisének, másrészt —filológiaiailag— azért, mert a bibliai héberben leginkább otthonos, majdnem-anyanyelvi olvasók szövegértését tükrözi. Az ő nyelvi előnyük a modern hebraistákhoz képest óriási, ebből csak az vehet el, ha megállapítható, hogy más szöveget használtak, mint a ma ismert, maszoréta változat. Ez azonban, mint már írtam,

⁷ *Lexicon manuale hebraicum et Chaldaicum in Veteris Testamenti libros*. Editionem Germanicam tertiam Latine elaboravit multisque modis retractavit et auxit Guil. GESENIUS. Lipsiae MDCCCXXXIII. Sumtibus typisque Fr. Chr. Guil. Vogelii. [Érdekeség kedvéért: a Déri Balázs tulajdonában levő könyv korábbi, legalább az első kettőt illetően XIX. századi tulajdonosi bejegyzései: Peter Barron, Aberdeen, Fa István, Edinburgh, Demjén István ref. lelkész.] p. 450, jobb columna, ad vocem שָׁבַד: 3): „sq. [=sequitur] accus. Gen 4, 20. Poët[ice]. Ps. 22, 4: ... habitans inter hymnos Israëlitis, in templo, ubi hymni Israëlitarum aures tuas circumsonant.”

itt nem valószínű. A *Septuaginta* kritikai kiadásában⁸ található szöveget (σὺ δὲ ἐν ἁγίοις κατοικεῖς, ὁ ἔπαινος Ἰσραὴλ, Szi dē en ajíusz katikízis o ēpenosz ísraél)⁹ a többi régi görög fordító sem módosítja, holott némelyikük a héber szöveghez való rigorózus, az érthetlenségig menő ragaszkodásáról híres. Legalábbis erről árulkodik a Hexapla XIX. századi kiadása¹⁰ (az újabb még csak előkészületben van).¹¹ Eszerint Órigenés az egyes számú „ἐν ἁγίῳ (en ajío)” alakot hozza, míg a többes szám „ἐν ἁγίοις (en ajíusz)” Symmachoshoz kötődik. A „ὁ ἔπαινος (o ēpenosz)” Órigenés változata, míg a másik három görög fordító, Aquila, Symmachos és Theodotion a „ὕμνος (imnosz)” szót használja. Abban azonban megegyeznek, hogy a „szent” melléknév elé kiegészítik az ἐν (en) ‘-ban/-ben’ prepozíciót, így egyértelműen a „lakozol” igei állítmánynak rendelik alá a főnevesült melléknévet. További adattal szolgálhatna a kairói geniza egyik híres lelete, a Hexapla kevés fönnyaradt, eredeti töredékének egyike, amelyen épp ez a zoltár olvasható, de ennek másolatához vagy átirásához egyelőre nem jutottam hozzá.

Nem meglepő, hogy a régi latin fordítások (*Vetus Latina*, régebbi szóhasználatnál *Itala*) szinte mindegyike a Vulgata *Psalterium Gallicanum*-ként ismert szövegét hozza: „Tu autem in sancto habitas, laus Israel”, hiszen ezek rendszerint a Septuagintát, és nem a héber szöveget vették alapul. A Brepols kiadó által digitális formában is közzétett adatbázis¹² 32 forrást idéz. A különféle Itala-kódexek, többek között az angolszász, az ambrozián, a mozarab és a római hagyomány jellegzetes képviselői, valamint kivétel nélkül az összes, a 21. zoltárt kommentáló egyházatya a közismert szöveget hozza, és ugyanígy tesz a virágvasárnapi misében énekelt *Deus, Deus meus* traktus is. Az eltérések az idézett források között abban merülnek ki, hogy a „szent” szót — a görög előzményekhez hasonlóan — egyes vagy többes számban („in sancto/sanctis”) ragozzák, illetve hogy némelyik a ragozott ige („habitas”) helyett a héberhez közelebb álló particípiumot („habitans”) alkalmazza.¹³

A latin fordítások között mindössze két kivétel található, mindkettő a héber szöveg tudósan szövegű, interlineáris fordítása igyekszik lenni. Egyikük a régi latin fordítás egy Monte Cassinó-i kódexe: „Tu vero, sancte, inhabitans, laus Israel”, másikuk a jeromosi Vulgata *Psalterium iuxta Hebraeos* változata: „Et tu,

⁸ Alfred RAHLFS (kiad.): *Septuaginta*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1935¹, 1979².

⁹ Tudományos átirással: „Sy de en hagiois katoikeis, ho epainos Israél” — főntebb a görög szakat a bizánci liturgiában szokásos kiejtéssel írrom át.

¹⁰ Fridericus FIELD: *Origenis Hexaplorum quae supersunt; sive veterum interpretum Graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta*. Clarendon, Oxford 1875. II. 118.

¹¹ Ld. a www.hexapla.org honlapot.

¹² *Vetus Latina Database. Bible Versions of the Latin Fathers*. Vetus Latina Institut, Beuron — Brepols, Turnhout 2002 (a gyűjtemény teljes cédulaanyaga 18 lézerlemezen vagy internetes előfizetéssel).

¹³ A héberben természetes, de a középkori latinságban is gyakori a (léte nélküli) particípium állítmányi szerepben, ld. Dag NORBERG: *Manuel pratique de latin médiéval*. Éditions A. & J. Picard & Cie, Paris 1968. 25.

sancte, habitator, laus Israel”. Mindkettő megpróbálja elkerülni az értelmezést, mégis hozzáad valamit a héberhez azzal, hogy a „szent” melléknévet megszólító esetben teszi. A „lakozó” participiumot, illetve főnevet nem hozzák mondatba sem a „dicséret”-tel, sem a „szent”-tel, a „szent”-tel való kapcsolatot azonban eleve kizárják a „szent” megszólításként való értelmezésével, ami viszont nyelvtanilag jelölt módon csak a latinban lehetséges, héberül nem. Lehet, hogy éppen ez a tudományosnak szánt fordítás az alapja a protestáns olvasatoknak? Mindenesetre jellemző, hogy a „dicséret” mindkét helyen egyes számban van. Lehet, hogy a görög és a latin fordítók gyűjtőfogalomnak tekintették a „töhlajs”-t, azaz „dicséretet” alakot, így a legszöveghibb fordításokban is eltekintettek a többes szám visszaadásától. A héber szöveg kritikai kiadása¹⁴ ugyanakkor tud az egyes számú constructus alak mássalhangzóit (ההלה — thlt) hagyományozó kéziratokról is.

A hagyományos görög-latin, illetve a tudós és protestáns fordítások közti feszültséget a ma legkorszerűbbnek számító bibliafordítás és -kommentár, a Yale University Press által megjelentetett *The Anchor Bible*¹⁵ oldja föl, méghozzá lényegileg az előbbieknél adva igazat. A sorozatban a Zsoltárok könyvének három kötetét Mitchell Dahood SI, a Pápai Bibliikus Intézet egykori professzora jegyzi — az első, most minket érdeklő kötet 1965-ben jelent meg.¹⁶ Dahood előnye több más hebraistához képest az volt, hogy az ugariti nyelv és irodalom professzoraként első kézből ismerte azokat a sémi nyelvi és költői hagyományokat, amelyeknek fényében a zsoltárok kérdéses helyei is jobban megérthetők. Az ő, vállaltan értelmező fordítása szerint a vitatott vers angolul így hangzik: „While you sit upon the holy throne, the Glory of Israel.” Azaz igazolja a görög-latin fordítók azon álláspontját, hogy a „lakozó/trónoló” participium — az újabb filológia egységesen a „trónoló” értelmezéshez vonzódik jobban (vö. Ps 79/80,2: *sedes super cherubim, jajsév hachöruvim*, amely a Szentek Szentjében, a kérubok tartotta trónon való ülésre utal) — a „szent” melléknévvel áll szintaktikai kapcsolatban. Kommentárja szerint a szokatlan szerkezetet, vagyis azt, hogy a „szent” melléknév főnevesüljön, a Ps 113/114,2 és 10/11,4 párhuzama alapján lehet megérteni.¹⁷ A melléknév főnévi használata ilyen szerkezetekben ugariti és kánaánita párhuzamok alapján egyértelmű, a melléknév pedig metonímia révén a trónt magát jelenti.

A dicsőséget jelentő szó a „הלה — hll” (ragyogni) gyökből van képezve, amint ebben az értelemben olvasható Jr 17,14 és Hab 3,3 versében is, ahol ugyanez a szó szerepel ’ragyogás’, ’fény’ értelemben. Analóg vele, noha más szót hasz-

¹⁴ K. ELLIGER — W. RUDOLPH: *Biblia Hebraica Stuttgartensia. Editio minor*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1984. 1104. 4e kritikai jegyzet.

¹⁵ A teljes sorozatról ld. <http://yalepress.yale.edu/yupbooks/SeriesPage.asp?Series=144>

¹⁶ Mitchell DAHOOD SI: *Psalms I. 1–50. A New Translation with Introduction and Commentary*. Yale University Press, New Haven CT — London 1965¹, 1995². (The Anchor Yale Bible Commentaries) 136skk.

¹⁷ „Lón Júdea az ő szentje”, illetve „Az Úr az ő szentjében”: a „szent” Dahood szerint mindkét szer trónusnak, hajléknak, templomnak értendő.

nál 1Sm 15,29 verse. A „töhilajsz” ’dicséret’ értelmezése tehát a görög „ὕμνος (imnosz)”-ra vezethető vissza, míg a héberben a semlegesebb „fényes dicsőség” — a görög „δόξα (doxa)” és a latin „gloria” is ennek felel meg az Ószövetségben — áll, amely nem dicséretmondást (vö. ezzel szemben a lutheri „Lobgesang”-gal) jelent. Ennek értelmében a megragadó „zsolttár” fordítás (amely a héberben leginkább „mizmajr” lenne, bár a teljes zsolttároskönyv valóban a „töhilím” címet viseli) sem tartható, habár igen kifejező és valóban szépen megerősíti a zsolozsmás lelkületet. Hogy azonban a régi görög-latin fordítók által képviselt és a XX. századi filológiától is megerősített jelentés sem terméketlen, arra álljon itt példaként Szent Ágostontól¹⁸ az *Enarrationes in psalmos*¹⁹ két vonatkozó szakaszának fordítása (a 21. zsolttárhoz egy rövidebb és egy hosszabb magyarázatot is írt):

Te pedig a szent helyen lakol, Izráelnek dicsősége. Te pedig a szent helyen lakol, és ezért a bűnök tisztátalan szavait nem hallgató meg. Annak dicsősége vagy, aki lát téged, nem azé, aki az ő dicsőségét a tiltott eledel megízlelésében kereste, hogy miután testi szemei megnyíltak, el igyekezzék rejtőzni a te szemed elől.

Te pedig a szent helyen lakol, Izráelnek dicsősége. Azokban lakol, akiket megszenteltél, és akikkel megérteted, hogy egyeseket javukra nem hallgatsz meg, míg a vesztűkre hallgatsz meg másokat. Javára nem hallgattatott meg Pál, vesztére hallgattatott meg az ördög. Kikérte magának Jóbot, hogy megkísértse, és megengedett neki. A gonosz lelkek kérték, hogy a sertésekbe mehessenek, és meghallgattak. A gonosz lelkek meghallgattak, az Apostol nem hallgattat meg: de azok vesztűkre hallgattatnak meg, míg az Apostol üdvösségére nem hallgattat meg: mert nem figyelsz reám. Te pedig a szent helyen lakol, Izráelnek dicsősége. Miért nem hallgató meg még a tiedet sem? Miért mondom ezeket? Emlékezzetek meg róla, hogy mindig ezt mondjátok: Istennek legyen hála! Nagy sokaság van itt, akik egyébként nem szoktak eljönni, s most eljöttek. Mindenkinek mondom, hogy a szorongatásba került keresztény megkísértetik, vajon elhagyta-e az ő Istenét. Mert amikor jól megy dolga az embernek, magára van hagyva a keresztény. Ám tűz kerül a kemencébe, és az aranyműves kemencéje nagy misztérium. Ott van az arany, ott van a salak — ott a tűz szorongatott, szűk helyen munkálkodik. Maga a tűz ugyanaz, és mégis mást és mást cselekszik: a salakot hamuvá alakítja, az aranyból eltávoztatja a szennyet. Így akiben Isten lakik, még a szorongatásban is jobbá lesznek, mint a tűzben próbált arany. És ha éppen kikérné őket az ellenség, az ördög, és megengedtenék neki: akár testi fájdalom, akár valami veszteség, akár övéiknek pusztulása által — szilárd szívvel ragaszkodjanak ahhoz, aki önmagát el nem veheti, és ha mintegy el is fordítja fülét a sírótól, mégis odahajtja az irgalmát kérőhöz. Tudja, mit tegyen, aki minket alkotott és újjá is tud alkotni minket. Jó az építő, aki a házat építette, és ha valami összeomlott benne, tudja, hogyan állítsa helyre.

¹⁸ Műveinek a Patrologia Latina szerinti összkiadása a világhálón: www.augustinus.it/latino/index.htm

¹⁹ Eligius DEKKERS — Iohannes FRAIPONT (kiad.): *Sancti Aurelii Augustini Enarrationes in psalmos I–III*. Brepols, Turnholt 1956. (Corpus Christianorum. Series Latina)